

«Во владыкахъ апостоль» (до питання про час та обставини канонізації князя Володимира)

Роменський Олександр

Роменський О. О. «Во владыкахъ апостоль» (до питання про час та обставини канонізації князя Володимира). В статті розглядається проблема канонізації князя Володимира Святославича на підставі аналізу лексики джерел та практики зарахування до лику святих, що склалася в Православній Церкві. Видається, що церковне вшанування Володимира мало місце вже в давньоруську добу, канонізація відбулася не пізніше першої половини XIII ст.

Ключові слова: Володимир, канонізація, блаженство, святість.

Роменский А. А. «Во владыкахъ апостоль» (к вопросу о времени и обстоятельствах канонизации князя Владимира). В статье рассматривается проблема канонизации князя Владимира Святославича на основании анализа лексики источников и сложившейся в Православной Церкви практики причтения к лику святых. Представляется, что церковное почитание Владимира имело место уже в древнерусский период, канонизация произошла не позже первой половины XIII в.

Ключевые слова: Владимир, канонизация, блаженство, святость.

Romensky O. O. «The Apostle in Lords»: to the Question of Time and Circumstances of Prince Vladimir's Canonization. The paper deals with the problem of Prince Vladimir Svyatoslavich's canonization. The research was taking place on the basis of the analysis of the sources vocabulary and Orthodox Church canonization practice. Church veneration of the memory of Vladimir seems to have taken place during the Old Rus' period. Canonization has occurred till the first half of the 13th century.

Key words: Vladimir, canonization, beatitude, sanctity.

Серед невирішених проблем давньоруської історії однією з найбільш дискусійних видається проблема оформлення культу святих власне руського походження; значне місце в їх пантеоні займають представники князівської династії. Без сумніву, постать Володимира Святославича а priori мала привернути увагу сучасників та нащадків, а його діяння заслуговували на першість у церковному вшануванні. Проте першими руськими святыми стали сини хрестителя

Русі – мученики Борис і Гліб, а християнський подвиг їхнього батька не відразу був визнаний Церквою. Після смерті 15. 07. 1015 р. Володимир разом з дружиною, багрянородною Анною (померла 1011 р.) був похований в мармуровому саркофазі в центрі Десятинної церкви [20, с. 228]. Але свідчення джерел не розкривають часу і обставин канонізації одного з найвидатніших руських князів. Спробуємо визначити час церковного прославлення Володимира та простежити зміни у сприйнятті його образу.

Terminus ante quem ймовірного хронологічного проміжку визначається списком Життя Володимира в Пролозі першої половини XIII ст. [28, с. 23]. Найбільш ранні списки служби св. Володимирі датовані серединою – другою половиною XIV ст. [14, с. 206]. Незаперечним доказом ушанування Володимира як святого є повідомлення Новгородського першого літопису про спорудження церкви його імені в 1311 р. [17, с. 334; 2, с. 78]. Terminus post quem визначити більш проблематично – у всякому разі, не раніше часу написання похвального слова Іларіона.

Визначення часу канонізації Володимира призвело до дискусій серед дослідників. Так, митрополит Макарій, М. К. Нікольський, М. І. Серебрянський, В. О. Ключевський вважали, що залучення князя до лику святих сталося ще в XI ст. [12, с. 66-67; 16, с. 232; 23, с. 58-59; 10, с. 67]. І. І. Малишевський припустив, що визнання його святості мало місце між 15. 07. і 6. 12. 1240 р. [13, с. 55]. Чимало науковців схиляються до думки про канонізацію Володимира після монголо-татарської навали (в 1240–1263 рр., згідно з Є. Є. Голубінським [3, т. 3, № 7, с. 78-79], у другій половині XIII ст., за Г. П. Федотовим [30, с. 191], 1251 р., за П. П. Толочком [27, с. 19]). Анджей Поппе вважає, що канонізація як церковна процедура так і не відбулася, а вшанування Володимира посилювалося наприкінці XIII – на початку XIV ст. [20, с. 230-231]. На думку О. В. Назаренка, внесення княжого імені в святці відбулося не раніше другої половини XIII ст., хоча місцеве церковне ушанування походить з більш раннього періоду [15, с. 435]. Малопереконаливо видається спроба А. С. Хорошева співставити християнський акт канонізації з язичницьким культом предків [33, с. 48]. Н. І. Мілнотенко вважає, що остаточний перелом в сприйнятті хрещення Русі та її хрестителя відбувся в першій половині XIV ст. [14, с. 409]. В. М. Ричка обґрунтовує думку, що поминальні молитви в день успіння Володимира правилися ще в києво-руські часи, хоча остаточне оформлення вшанування відбулося в XIV ст. [22, с. 52-65]. На думку В. Водова, пошанування правителів як хрестителів держав не було (за деякими винятками) притаманне ранньосередньовічній Європі [35, р. 456-457].

Аргументи прихильників канонізації в давньоруську добу (друга половина XI–XII ст.) ґрунтуються на даних «Слова про закон та благодать» Іларіона та «Пам'яті і похвали» Іакова, які ясно свідчать про вшанування руськими людьми пам'яті хрестителя («...твоа бо щедроти и милостыня и ныне в чловецех поминаемы суть» [1, с. 146]; « ...слышав

от многих о благовернем князе Володимери... написах...» [7, с. 67]), крім того, епітет «святий» вперше застосовується вже в «Похвалі та стражданні святих мучеників Бориса й Гліба», де автор-чернігівець звертається до правнука хрестителя: «Какова имеете святого князя Владимира...» [21, с. 129].

Протилежна точка зору базується на свідченні житій і літопису про недостатню вдячність сучасників князеві й про відсутність чудотворень: «Не дивимся, возлюбленеи, аще чудес не творить по смерти...» («Пам'ять і похвала») [7, с. 70]; «Дивно же есть се: колико добра створил Русстеи земли, крестив ю, мы же, крестьяне суще, не воздаем почестья противу оного возданью... Да аще быхомъ имели потыщание и мольбу приносили Богу за нь... прославил бы и» («Звичайне житіє», практично те ж в статті літописця за 1015 р.) [7, с. 75; 8, стб. 118]. Імені Володимира немає в південнослов'янських місяцесловах XIV ст, що спиралися через болгарське посередництво на давньоруські оригінали, до того ж воно в давньоруські часи так і не стало хресним [20, с. 230]. І. І. Малишевський та Є. Є. Голубінський звернули увагу на повідомлення Лаврентіївського літопису (в Житті Олександра Невського за 1263 р.) про Невську битву 15. 07. 1240, адже літописець серед інших святих, пам'ять яких відзначалася цього дня, називає і «святого князя Володимера, крестившаго Рускую землю» [11, стб. 479-480]. Однак в інших джерелах ця згадка відсутня.

Метою дослідження є визначення часу канонізації Володимира, виходячи з аналізу лексики джерел та поширеної практики Візантійської Церкви. Вихідними точками в пошуці будуть дати: 1049–1050 рр. як найбільш ймовірний час появи першого літературного твору про Володимира – «Похвали» у складі «Слова» Іларіона [22, с. 55] і перша третина XIII ст., коли вже існувало Проложне житіє князя [28, с. 23].

Отже, найпоширеніші характеристики, що вживаються стосовно князя в найдавніших пам'ятках («Похвалі Володимиру» Іларіона, «Пам'яті і похвалі князеві Володимиру» Іакова, «Читанні про Св. Бориса та Гліба» Нестора, Повісті временних літ): «блаженик» (Іларіон) [1, с. 145, 147], «блаженний» (Іаков [7, с. 68], літописна стаття 1015 р. [11, стб. 131; 8, стб. 116]), «благоверный» (всі три автори) [1, с. 143-144; 7, с. 67; 34, с. 5-6], «во владыках апостол» чи «апостол в князих» (Іларіон [1, с. 150], Іаков [7, с. 68]), «подобник Константина» (у всіх джерелах) [1, с. 147; 7, с. 68-69; 34, с. 4; 11, стб. 131-132; 8, стб. 116]. Виникає питання про співвідношення слів «блаженний» і «святий» в давньоруській мові. Мніх Іаков називає Хрестителя благовірним та блаженим, проте ніде не застосовує слова «святий», хоча братів Бориса та Гліба, канонізованих вже в третій чверті XI ст, він величає саме так. До того ж і «Пам'ять і похвала», і ПВЛ разом із «Звичайним житієм» одноставно стверджують про відсутність чудотворень, котрі були одним з найвагоміших аргументів на користь канонізації у Візантійській та Руській Церкві. Є. Є. Голубінський вважав, що лише чудеса були підґрунтям для визнання святості в домонгольські часи

[3, т. 4, № 10, с. 69-70], а Г. П. Федотов навів *argumentum ex silentio*: в літописі ніде не говориться про урочисте прославлення пам'яті Володимира за участі вищої світської та духовної влади [30, с. 188-190].

Вивчаючи найдавніші на Русі Життя Борисоглібського циклу, можна помітити, що в ряді випадків слова «блаженний» та «святий» синонімічні (так, «Читання» Нестора у складі Сильвестрівського збірника має назву «Месяца иуля в 24. Чтение о житии и погублении блаженую страстотерпца Бориса и Глеба»; далі до братів рівномірно застосовуються визначення «блаженний» і «святий» [34, с. 1-5]). Немає сумнівів у тому, що брати-мученики були канонізовані вже в третій чверті XI ст. Синонімію термінів «блаженний» та «святий» помітив при розгляді «Пам'яті і похвали» О. І. Соболевський [26, с. 792-795]. Протоієрей Г. Дьяченко повідомляє, що словом «блаженний» Церква серед інших називала і «потаємних святих», а також тих святих, чия святість засвідчена не стільки славою їх власних справ, як свідченням інших [6, с. 47]. На думку чеських науковців – укладачів «Словника старослов'янської мови», старослов'янське слово «блаженик» іноді означало святого [25, с. 109].

Чи були підстави для зарахування Володимира до лику святих, адже дива біля його мощей не спостерігалися, а життя князя, за більшістю джерел, було далеко від ідеалів аскетизму та християнського воздержання? До XI ст. Християнська Церква розробила специфічні норми канонізації та обумовлення святості своїх членів. Всі святі поділялися на три групи: 1) святі, статус котрих визнавався на підставі особливих заслуг перед Церквою – старозаповітні патріархи й пророки, апостоли Нового заповіту, святителі в період до розділу Церков, а також світські правителі – імператори й імператриці, що визнавалися рівноапостольними й благовірними; 2) мученики; 3) святі, святість котрих засвідчувалася дарами Св. Духа, в тому числі чудотвореннями [3, т. 2, № 6, с. 420-426]. Г. П. Федотов відзначає, що давньоруські князі не можуть порівнюватись з василевсами Романії, оскільки останні мали особливе становище як глави Церкви [31, с. 90]. В даному випадку це зауваження не зовсім коректне, бо хреститель Русі унаслідок споріднення з правлячою в Візантії імператорською династією мав більш високий статус у владній ієрархії, ніж «звичайний» князь.

«Слово про закон та благодать» Іларіона Київського, що давно й справедливо трактується як апологія і прославлення молодого руського християнства, може також вважатися «заявкою на пошанування князя Володимира» [32, с. 75]. «Похвала кагану нашому Володимиру» в складі «Слова» безперечно говорить про зусилля його наступника, князя Ярослава Володимировича, спрямовані на прославлення отчої пам'яті («...какая ты чести Господь тамо сподобил и на земли не беспамятна оставил сыном твоим...») [1, с. 149], хоча конкретні кроки, на жаль, залишилися невідомими. Практику церковного вшанування Володимира доводить саме існування «Пам'яті та похвали» (не заперечуючи складну

структуру пам'ятки, приєднаємося до думки М. І. Серебрянського про її укладення вже в домонгольський період) [23, с. 47-48].

Видається ймовірним співіснування церковного пошанування Св. Володимира з культом його синів, Бориса та Гліба. Згадка про читання Життя «... князя Володимира, в том есть и мучение святою Бориса и Глеба» міститься в Студійському богослужбовому уставі кінця XII – початку XIII ст. Крім того, в новгородській берестяній грамоті № 906 третьої чверті XI ст. перелік святих має ім'я «отча Василья, и Бориса, и Глеба» [5; 29, с. 273-274]. Зображення рівноапостольного отця разом з синами-мучениками усталене в іконографічній традиції [19, с. 460]. Місцеві святі не завжди заносилися у святці. До початку XII ст., коли остаточно оформилася літописна легенда про хрещення князя, що увійшла до Повісті временних літ, місцеве вшанування, ймовірно, ще не стало загальноєвропейським; це підтверджує фраза літописця «Дивно есть се колико добра створил Руской земли, крестив ю, мы же, крестьяне суще, и (не) воздаем почестья противу оного возданью» [8, стб. 118]. Володимир названий святим у «Слові про князів» - пам'ятці, створеній близько 1175 р. [4, с. 502]. Найдавніший список Проложного житія, як визнають науковці, походить від домонгольського протографа [28, с. 23; 29, с. 273]. В XIII ст. культ святого хрестителя вже без сумніву існує – це доводить присвячена йому церковна служба, що виникла не пізніше кінця XII ст. [14, с. 212; 24, с. 205-210] і літописні згадки [11, стб. 479-480; 18, с. 767]. Таким чином, можна дійти до висновку про канонізацію Володимира вже в домонгольську добу.

Слід визнати, що оформлення церковного вшанування не було одномоментним актом. Видається можливим виділити кілька періодів: 1) середина XI – XII ст. – започаткування церковного вшанування Володимира, спершу разом з синами, Борисом та Глібом, створення перших похвальних слів та агіографічних творів («Слово про закон та благодать», «Пам'ять і похвала» з «Давнім житієм» у її складі); 2) XIII ст. – відокремлення культу Володимира від Борисоглібського культу, написання служби св. Володимиру і Проложного житія; 3) XIV–XV ст. – подальший розвиток культу святого, переважно на Півночі і Північному Сході Русі, в т. ч. у Новгороді [33, с. 85-87], Володимиро-Суздальському, пізніше Московському князівствах, поява храмів, присвячених хрестителю Русі; 4) XVI–XVII ст. – посилення ушанування і його остаточне оформлення в Московській Русі, під час Макарієвих соборів 1547 – 49 рр., де Володимир вирізнявся як предок династії нащадків Калити [22, с. 89-98], і, наприкінці XVI – в XVII ст., на Україні, коли зусиллями Петра Могили було відкрито частину мощей князя під час дослідження руїн Десятинної церкви, а його культ здобув національний колорит [18, с. 770; 9, с. 79-80; 22, с. 119-130].

Таким чином, образ князя-хрестителя еволюціонував у свідомості сучасників та нащадків, сприйняття його християнських чеснот також не було однозначним. Свідчення джерел не дозволяють точно визначити, коли

саме і за яких умов Володимир «Красне Сонечко» став святим та рівноапостольним. Проте є підстави стверджувати, що традиції церковного вшанування хрестителя Русі започатковані ще в давньоруську добу.

Література

1. *Акентьев, К. К.* «Слово о законе и благодати» Илариона Киевского. Древнейшая версия по списку ГИМ Син. 591 / К. К. Акентьев // Византиноведение. – 2005. – Т. 3. – С. 115-152.
2. *Васильев, В. П.* История канонизации русских святых / В. П. Васильев // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – 1893. – Кн. 3 (166).
3. *Голубинский, Е. Е.* История канонизации святых в Русской Церкви / Е. Е. Голубинский // Богословский вестник. – 1894. – Т. 2. – № 6. – С. 418-436; – Т. 3. – № 7. – С. 61-100; – Т. 4. – № 10. – С. 67-106.
4. *Голубовский, П. В.* Опыт приурочения древнерусской проповеди «Слово о князьях» к определенной хронологической дате / П. В. Голубовский // Древности. Труды археологической комиссии Московского археологического общества. – 1899. – Т. 1. – Вып. 3. – С. 491-510.
5. *Грамота № 906* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gramoty.ru/index.php?no=906&act=full&key=bb>
6. *Дьяченко, Г.* Полный церковнославянский словарь / Г. Дьяченко; Репр. изд. – М., 2007.
7. *Зимин, А. А.* Память и похвала Иакова мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку / А. А. Зимин // Краткие сообщения Института славяноведения. – 1963. – № 37. – С. 66-75.
8. *Ипатьевская летопись* // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2. – 1962. – 938, 94 с.
9. *Каргер, М. К.* К вопросу о саркофагах князя Владимира и Анны / М. К. Каргер // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1940. – Вып. 7. – С. 76-80.
10. *Ключевский, В. О.* Источники русской истории / В. О. Ключевский // Сочинения в 9 тт. – М., 1989. – Т. 7. Специальные курсы. – С. 5-83.
11. *Лаврентьевская летопись* // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 1. – 1962.
12. *Макарий (Булгаков).* История русской церкви / Макарий (Булгаков). – СПб., 1857 – 1883. – Т. 1. – 1857.
13. *Мальшевский, И. И.* Когда и где впервые установлено празднование памяти Святого Владимира 15 июля? / И. И. Мальшевский // Труды Киевской духовной академии. – 1882. – Т. 1. – С. 45-69.
14. *Милотенко, Н. И.* Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. Древнейшие письменные источники / Н. И. Милотенко; науч. ред. Г. М. Прохоров. – СПб., 2008.
15. *Назаренко, А. В.* Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. / А. В. Назаренко. – М., 2001.
16. *Никольский, Н. К.* Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X–XI вв.) / Н. К. Никольский. – СПб., 1906.
17. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* / [Под ред. А. Н. Насонова]. – М.; Л., 1950.

18. П. С. Чествование памяти Святого равноапостольного князя Владимира в Древней Руси, в южном и западном славянстве // Прибавление к церковным ведомостям. – 1888. – № 29. – С. 766-772.
19. Петров, Н. И. Древние изображения Святого Владимира / Н. И. Петров // Труды Киевской духовной академии. – 1888. – Т. 2. – № 7. – С. 443-462.
20. Поппэ, А. В. Становление почитания Владимира Великого / А. В. Поппэ // Спорные вопросы отечественной истории XI – XVIII вв. Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвященных памяти А. А. Зимины. – М., 1990. – Ч. 2. – 1990. – С. 228-231.
21. Похвала и мучение Святых мученик Бориса и Глеба // Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им / [Приготовил к печати Д. И. Абрамович] // Памятники древнерусской литературы. – Петроград, 1916. – Вып. 2. – С. 127-132.
22. Ричка, В. М. Володимир Святий в історичній пам'яті / В. М. Ричка. – К., 2012.
23. Серебрянский, Н. И. Древнерусские княжеские жития. Обзор редакций и тексты / Н. И. Серебрянский // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – 1915. – Кн. 3.
24. Славнитский, М. Канонизация Святого князя Владимира и службы ему по памятникам XIII – XVII вв. / М. Славнитский // Странник. – 1888. – Т. 2. – № 7. – С. 197-237.
25. Словарь старославянского языка: в 4-х тт. / [Отв. А. А. Алексеев, А. С. Герд; гл. ред. З. Гауптова]. Репр. изд. – СПб, 2006. – Т. 1. – 2006.
26. Соболевский, А. И. «Память и похвала» князю Владимиру и «Сказание» о свв. Борисе и Глебе / А. И. Соболевский // Христианское чтение. – 1890. – № 5-6. – С. 791-804.
27. Толочко, П. П. Хрещення і канонізація Володимира (до 1020-ліття Хрещення Русі) / П. П. Толочко // Київська старовина. – 2008. – № 1. – С. 9 – 21.
28. Турилов, А. А. Две забытые даты болгарской церковно-политической истории IX в. (К вопросу формирования болгарского варианта церковного месяцеслова в эпоху Первого царства) / А. А. Турилов // Palaeobulgarica (Старобългаристика). – 1999. – Година 23. – № 1. – С. 14-34.
29. Успенский, Б. А. Когда был канонизирован князь Владимир Святославич? / Б. А. Успенский // Palaeoslavica. – 2002. – Т. 10. – № 2. – С. 271-281.
30. Федотов, Г. П. Канонизация Святого Владимира / Г. П. Федотов // Владимирский сборник. В память 950-летия крещения Руси. 988 – 1938. – Белград, 1938. – С. 188-196.
31. Федотов, Г. П. Святые Древней Руси / Г. П. Федотов; [предисл. Д. С. Лихачев и А. В. Меня, коммент. С. В. Бычкова]. – М., 1990.
32. Филипповский, Г. Ю. Мотив движения христианских реликвий в динамике средневековой литературы и культуры Руси / Г. Ю. Филипповский // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – 2003. – № 4. – С. 74-76.
33. Хорошев, А. С. Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.) / А. С. Хорошев. – М., 1986.
34. Чтение о Святых мучениках Борисе и Глебе // Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им / [Приготовил к печати Д. И. Абрамович] // Памятники древнерусской литературы. – Петроград, 1916. – Вып. 2. – С. 1-26.
35. Vodoff, V. Pourquoі le prince Volodimer Svjatoslavic n'a-t-il pas ete canonise? / V. Vodoff // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 12/13. – 1988/1989. – P. 446-466.

УДК 94(100)«03/14»:[392.8:664.5]

О специях как элементе повседневной ромейской кухни

Сорочан Екатерина

Сорочан Екатерина. О специях как элементе повседневной ромейской кухни. В статье рассмотрены пряности и некоторые приправы, которые использовались в Византии при приготовлении блюд и напитков, уточнен их перечень и оригинальная греческая терминология. Установлен исключительно торговый характер специальности продавца специй (ароматопрата, мирепса), что объясняло практическое отсутствие специализации в этой области. Уточнены территории торгового импорта.

Ключевые слова: Византия, пряности, приправы, консерванты, ароматопрат, мирепс.

Сорочан Катерина. Про спеції як елемент повсякденної ромейської кухні. У статті розглянуті прянощі та деякі приправи, які використовувалися у Візантії при приготуванні страв та напоїв, був конкретизований їх перелік і оригінальна грецька терминологія. Встановлений виключно торговий характер спеціальності продавця спецій (ароматопрата, мірепса), що пояснювало практичну відсутність спеціалізації в цій області. Уточнені території торговельного імпорту.

Ключові слова: Візантія, прянощі, приправи, консерванти, ароматопрат, мірепс.

Sorochan Katerina. About spices as an element of everyday Roman (Byzantine) cuisine. The article is devoted to some spices and seasonings which were used in the Byzantine Empire in preparation of meals and drinks, also it was refined the list of spices in original Greek terminology. It was found the exclusively commercial character of spices seller speciality (aromatopratos, myrepsos), that explains the virtual absence of specialization in this field. The trade import areas were defined more exactly.

Key words: Byzantium, spices, flavorings, conservatives, aromatopratai, myrepsos.

Пряности, консерванты и приправы широко использовались в повседневной кухне Византийской империи, наследовавшей традиции Древней Греции и Рима. Однако в следствии изменения территориальных границ, контакта с новыми народами, развития межконтинентальных торговых сообщений ассортимент